

ZORAN PALČOK

PROSVJETA I ŠKOLSTVO U NAŠIM ZBJEGOVIMA U
EGIPTU I ITALIJI 1944 — 1945.

Za njemačke okupacijske snage u Jugoslaviji kapitulacija Italije početkom septembra 1943. stvorila je potpuno novu situaciju i nametnula zadatke koje je trebalo energično i brzo rješavati. U Dalmaciji, koju je dotad držao talijanski okupator, buknuo je općenarodni ustanak, zaplijenjeno talijansko oružje omogućilo je stvaranje i naoružavanje novih jedinica NOV i partizanske mornarice, kontrola naše obale, koja je za Nijemce bila važan strateški pravac komunikacija od Trsta do grčkih luka, izmakla je iz ruku njemačkih operativnih štabova.

Sve to, uz nadiranje savezničkih armija na Apeninskom poluotoku, stvaralo je mogućnost otvaranja tzv. drugog fronta, tj. iskrcavanja savezničkih snaga na našoj jadranskoj obali.

Pomognuti ustaškim i četničkim jedinicama Nijemci su jakim snagama krenuli prema jadranskoj obali. Snage NOV koje su se našle na tlu Dalmacije nisu mogle spriječiti njemačke prodore, pa su Nijemci do polovine novembra zauzeli obalu. Pred njemačkim surovostima i represalijama narod s dalmatinskog kopna, a posebno brojni građani Splita, evakuirani su na otoke Brač, Hvar i Šoltu. To je bio početak dalmatinskog zbjega.

Njemačka ofanziva usmjerila se zatim na srednjodalmatinske otoke. 23 oktobra Nijemci su se iskrcali na Pelješac i, razbijajući postepeno partizanski otpor, napredovali prema Korčuli. Pred njemačkom najezdom stanovnici peljeških naselja evakuirani su na Mljet, Korčulu i Lastovo. 22. decembra Nijemci su se iskrcali i na otok Korčulu, gdje su za tri dana savladali otpor naših jedinica. Zauzimanje Korčule olakšalo je Nijemcima da zauzmu i ostale srednjodalmatinske otoke, pa su krajem decembra zauzeli Mljet, sredinom januara 1944. Brač a tjedan dana kasnije i otok Hvar.

Ugroženo stanovništvo svih tih otoka prebacivano je na Vis, gdje se u januaru 1944. našlo oko 40.000 izbjeglica. Tolika masa

zbjega na Visu nije mogla ostati zbog nemogućnosti ishrane i opasnosti njemačkog bombardiranja. Zato je početkom januara 1944. između našeg Vrhovnog štaba i Saveznika sklopljen sporazum o prebacivanju i smještanju zbjega s Visa u Italiju. Početkom godine prebačeno je u Italiju oko 34.000 naših izbjeglica.

Ni u Italiji, koja je u to vrijeme i sama bila poprište velikih bitaka između Saveznika i Nijemaca, toliki zbjeg nije mogao ostati. Zato je prema sporazumu sa Saveznicima najveći dio zbjega iz Italije upućen u Egipat, gdje je stigao do polovine februara 1944. i smješten je u El Satu na Sinaju. Posljednja velika grupa stigla je početkom maja i smještena je u logor Katadba.

I El Šat na Sinaju i Katadba sjeverozapadno od Kaira pustinjski su predjeli. Logori su bili u beskrajnoj pustinjskoj ravnici, bez ikakva zelenila i bilja, s temperaturama koje su išle i do 40° C.

U El Šatu su odmah formirana 3 logora (I, II. i III) a imala su ukupno 20.459 stanovnika. U Katadbi (logor IV) bilo je 6.583 stanovnika, pa su u zbjegu u Egiptu bile ukupno 27.042 izbjeglice. Od toga su 10.264 bila djeca a 16.788 odrasli (6.701 muški i 10.077 žena).¹

Kada je, zbog teškoća adaptacije klimi, ishrani i novom načinu života i zbog velike iscrpljenosti, smrtnost male djece dosegla zabrinjavajuće razmjere, od Saveznika je zatraženo da se za majke s malom djecom pronađe podesniji smještaj. Saveznici su ga pronašli u Tolumbatu, ranijem oficirskom odmaralištu na obali Sredozemnog mora, desetak kilometara istočno od Aleksandrije. Tu u Tolumbatu organiziran je V. logor, u koji je 15. VIII 1944. iz El Šata i Katadbe prebačeno 1.100 mlađe djece s majkama. Djece i majki bilo je ukupno 2.157.

Engleska MERRA (Administracija za zbrinjavanje izbjeglica na Srednjem istoku) i kasnije američka UNRRA (Administracija Ujedinjenih nacija za pomoć i obnovu) preuzele su obavezu da snabdevaju naš zbjeg sredstvima potrebnima za život i lijekovima. U početku ni jednog ni drugog nije bilo dovoljno. Saveznički oficiri dodijeljeni zbjegu smatrali su da će oni odlučivati i upravljati a naši će ljudi samo slušati i izvršavati njihove odluke. Takve odnose oni su bili uspostavili u logorima drugih zbjegova koje su u to vrijeme zbrinjavali na Srednjem istoku (zbjegovi Poljaka, Čeha, Grka i drugih). Takvim se odnosima, međutim, odlučno suprotstavio Centralni odbor jugoslavenskog zbjega (COZ). Podržan jednodušnom voljom svega naroda u zbijegu, kao sastavnom dijelu savezničke NOV, Centralni odbor zbjega tražio je da se Saveznici ograniče samo na snabdijevanje, osiguranje i zdravstvenu zaštitu zbjega, a da samom zbjegu prepuste organizaciju života i osiguraju punu političku i kulturnu autonomiju.

Uz dosta otpora Saveznici su tim zahtijevima ipak udovoljili. Zbjeg se organizirao po ugledu na narodnooslobodilačke odbore u zemlji. Koliko se moglo, ljudi u zbjegu grupirani su prema kotarevima iz kojih su došli. Po 6.000 — 7.000 sačinjavali su jedan logor. Logor je imao 5—6 rajona, a svaki rajon 50 do 70 šatora. Svaki šator birao je svog starješinu, a svi šatori po jedinog rajona

delegat za rajonski odbor. Rajoni su birali i predstavnike u logorske odbore a logorski svoje u COZ. Centralni, logorski i rajonski odbori imali su istu organizacijsku strukturu (po šest istimenih odjela), bili su dobro povezani, pa je to omogućavalo izvanrednu koordinaciju akcija, u koje se, u vrlo kratkom vremenu, u doslovnom smislu, uključio čitav zbjeg. Sa zbjegom je iz svakog područja pošao po jedan ili više izabranih odbornika iz narodnooslobodilačkih odbora, pa su oni sada djelovali u odborima zbjega. Ti odbori zbjega mogu se smatrati sastavnim dijelom one velike mreže narodnooslobodilačkih odbora, izrazom nove narodne vlasti koja je tako uspješno djelovala u zemlji. Uostalom, kao i svi kotarski narodnooslobodilački odbori u Dalmaciji, i Centralni odbor zbjega u Egiptu (kao i COZ u Italiji) bili su u direktnoj vezi s Oblasnim NOO Dalmacije i redovno mu podnosili iscrpne izvještaje o zbivanjima u zbjegu.

*
* *
*

Čim su postavljeni šatori i ljudi se u njih uselili, počele su svakodnevne raznovrsne djelatnosti na organiziranju punog života zajednice zbjega, u koje su se uključivali svi pripadnici zbjega stvarajući tako onu radnu atmosferu, izražavajući onaj stvaralački polet i spremnost da se bore protiv svih teškoća koji su bili karakteristični u domovini na oslobođenim teritorijama.

U ovom izlaganju ograničit ćemo se na prosvjetu i školstvo u zbjegu. No to ne znači da će biti riječi samo o djelatnostima koje su se odnosile samo na onih 8.000—9.000 mladih kojima je trebalo osigurati mjesto u zabavištima (dječji vrtići), osnovnim i srednjim školama. Zbjeg je ubrzo prerastao u životnu zajednicu u kojoj su svi nešto učili. A da bi se u taj rad mogli uključiti zaista svi, stvoreni su, osim škola, mnogobrojni i raznovrsni oblici učenja, od tečajeva za opismenjavanje do tečajeva za umjetni obrt, od onih koji su trajali po 14 dana do drugih koji su trajali po 6 mjeseci pa i godinu dana (specijalni zdravstveni tečajevi). Svatko se uključivao u neki tečaj, a mnogi su svršavali i po nekoliko tečajeva. Radili su s velikim elanom i postizali lijepe uspjehe. Osim tih oblika obrazovnog djelovanja redovito su radila narodna sveučilišta, tribine, usmene i žive novine, najrazličitiji aktivni, održavale su se redovite kulturne večeri i informativni sastanci. Antifašistička fronta žena (AFŽ), Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske (USAOH) i Pionirska organizacija održavali su posebne priredbe. Priređivane su masovne konferencije, rajonske, logorske i cijelog zbjega. Brojna kazališta, folklorne grupe, pjevački zborovi, baletne skupine pojedinih logora i rajona izvodili su svoje programe, koji put i pred nekoliko hiljada maksimalno zainteresiranih i oduševljenih gledalaca i slušalaca. Posebni oblici idejnog izgrađivanja postojali su u organizacijama KPJ u svim logorima. Ako se doda da su u logorima, pa čak i u nekim rajonima, djelovale i knjižnice i čitaonice (postojala je knjižnica i pri COZ-u),

bit će jasno da su bogatstvo i raznovrsnost oblika obrazovno-odgojnog djelovanja obuhvatili zaista sve pripadnike zbjega. Samo kroz dječje vrtiće, škole i tečajeve u rasponu od 2 godine prešlo je 14.000 lica.²

U osnovi ovog zaista masovnog učenja i »kvalificiranja« koje je u potpunosti obuhvatilo svu djecu i omladinu do 16. godine, ali i svakog odraslog pojedinca prema individualnim afinitetima, bila je želja da vrijeme provedeno u zbjegu ne bude izgubljeno vrijeme. Djeca će u zbjegu normalno učiti da bi u oslobođenoj domovini mogla normalno nastaviti školovanje. Odrasli će se u zbjegu kvalificirati u nekoj struci, pa će u oslobođenoj zemlji na najbolji način pomoći u njenoj obnovi i izgradnji.

Ta misao o dalekoj domovini, za čiju se slobodu još bore braća i očevi u partizanima, kojoj i zbjeg treba da pomogne doći do pobjede, duboko je prožimala svakog pojedinca, djecu i starije, ulijevala im silnu snagu i volju da savladaju sve teškoće, koje nisu bile male.

Prvi transport zbjega stigao je u El Šat 2. II 1944, a već sutradan, 3. II, održan je satanak prosvjetnih radnika Logora I da se dogovore o organizaciji osnovne škole i početku nastave. Sudionici tog prvog sastanka bili su Ante Vukić, Ivan Vukić, Marija Adum, Zoran Palčok, Tonka Nola, Danica Nola i Ante Juričević. Zaključili su da se odmah izvrše sve potrebne pripreme, popišu djeca, rasporede u razrede, odrede učitelji i odmah počne nastava, bez obzira na nedostatak prostora, nastavnih sredstava, knjiga, papira i dr.³

Za nekoliko dana organizirani su i prosvjetni odjeli u COZ-u, logorima i rajonima, pa je 19. februara 1944. počela nastava u osnovnim školama. Škola je radila najviše pod vedrim nebom, a samo manjim dijelom pod šatorskim krovovima. Nije bilo šatora! Osnovna je škola u početku imala 6 razreda. Prva četiri radila su po programu za osnovne škole, a peti i šesti po programu prvih razreda srednjih škola. Tih programa, dakako, nije bilo, ali su učitelji improvizirali po sjećanju na rad u domovini, unoseći u njih i elemente života samog zbjega.

Kada je 8. maja stigla i posljednja velika grupa od nešto preko 6.500 izbjeglica, pretežno iz dalmatinske Bukovice, smještena je u novi, četvrti logor Katadbu, 200 km zapadno od El Šata. Za 1.315 učenika, koliko ih je u ovoj grupi bilo, organizirano je u Katadbi nekoliko osnovnih škola. Budući da je s tom grupom bio došao samo jedan star i bolestan učitelj, iz El Šata je u Katadbu prebačeno 6 kvalificiranih i 18 pomoćnih učitelja, pa je nastava počela i u osnovnim školama Katadbe.

Na prvoj konferenciji svih odbornika zbjega, održanoj u El Šatu 25. VI 1944, utvrđeno je da je u prva 4 mjeseca boravka u El Šatu i Katadbi radilo 10 osnovnih škola, u kojima je s 4.560 učenika radilo 113 učitelja.⁴

Do vraćanja zbjega u domovinu u aprilu 1946. u cijelom zbijegu radilo je ukupno 16 osnovnih škola s 5.756 učenika i 175 učitelja.⁵ Ovdje je ubrojena i osnovna škola u Tolumbatu, koja

je počela raditi u septembru 1944. U njoj je bilo 340 učenika i 13 učitelja.

Programe rada za osnovne škole radili su u početku nastavnici svake pojedine škole po sjećanju i vlastitom nahođenju. Ali Prosvjetni odjel COZ-a intenzivno je pripremao jedinstveni plan i program za osnovne škole u svim logorima zbjega. U tom radu polazilo se od programa koji su bili izrađeni u prosvjetnim odjelima AVNOJ-a i ZAVNOH-a i od iskustava iz rada partizanskih škola na oslobođenom teritoriju. Sitne modifikacije bile su izazvane posebnim uvjetima u kojima je živio zbjeg. U Uvodu tog programa naglašena je ideja da on treba da posluži »za sticanje iskustva koja će nam koristiti poslije povratka u oslobođenu domovinu za izgrađivanje stalnog nastavnog programa za novu narodnu školu demokratske, federativne Jugoslavije«. ⁶

Škola u zbjegu počela je raditi bez ikakvih udžbenika, što je bila ozbiljna teškoća. Učitelji su se snalazili tako da se pisalo po pijesku, slagala su se slova od kamenčića ili izrezivala iz novina pa su se slagale riječi, a u starijim razredima sami su sastavljali i čitanke. Koristili su se dnevnom i periodičnom štampom i posebnim izdanjima koja su objavljivana u zbjegu. Svakodnevno su se koristili dnevnim listom »Naš list«, koji je šapirografiran izlazio od prvih dana dolaska u El Šat. Posebno je školama dobro došao stalan tjedni »Pionirski prilog«, koji je od 20. IV 1944. počeo izlaziti u »Našem listu«. U Katadbi su tu funkciju vršile »Vijesti«, a list istog imena izlazio je i služio školama i u Tolumbatu.

Štampa zbjega brzo se razvijala, pa od maja 1944. izlazi »Pionirski list« a od juna te godine i »Omladinska riječ«. Kao brošura, ispočetka u skromnom izdanju, od februara 1974. povremeno izlazi »Naš pionir«. Ova je knjižica postala veoma popularna i odlično je poslužila školama, a dostigla je veoma ukusnu i modernu opremu. Te publikacije a i niz drugih koje su se u zbjegu izdavale, pa štampa koja je dolazila iz domovine (»Vjesnik«, »Slobodna Dalmacija«, »Narodni vojnik«, »Otoci u borbi« i dr.) kao i publikacije Ujedinjenih naroda i naših iseljenika u Americi — pružale su obilje raznovrsnog štiva i građe kojom se škola izvršno služila.

Vrhunac uspjeha u radu za napredak osnovnih škola, u zbjegu predstavlja *Početnica*, koja je u izdanju COZ-a iz Jugoslavije izdana u Kairu u aprilu 1945. Ona je bila pravi izraz rodoljubivog i revolucionarnog duha karakterističnog za škole u zbijegu i sinteza svih odgojnih i obrazovnih nastojanja u odnosu na najmlađe učenike zbjega. Prvi dio, namijenjen savladavanju tehnike čitanja, i drugi dio s kulturnim i odgojnim sadržajima vezanim uz život

u zbjegu i uz ljubav prema domovini i slobodi bili su bogato ilustrirani slikama u boji. Oprema *Početnice* bila je izvanredna.⁷ Sastavljači te početnice, koja se ubraja među najbolje među izdanima u narodnooslobodilačkoj borbi, bili su: prof. Pavle Valerjev, učitelji Veljko Škovrlj, Petar Ivičević, Dinko Motušić, Zlata Lušić, Jakica Miličić, Margarita Miličić, Vinka Antičević i Ante Kirigin. Suradivali su nastavnica Lina Kuničić, učtelji Ivanka Vulić, Katica Anić i Petar Žuvela te pomoćni učitelj Mate Bogdanović.

Uz pomoć društvenih organizacija (KPJ, JNOF, AFŽ, USAOJ) i izvanrednim zalaganjem prosvjetnih radnika koji su se našli u zbjegu uspjelo je COZ-u da u pustinji izgradi cjelovitu, dobro organiziranu osnovnu školu, kroz koju su prošla sva školska djeca zbjega.

*
* *
*

Budući da je u zbjegu bilo mnogo mladih koji su u domovini bili završili osnovnu školu, a neki su imali i po koji razred srednje škole, nametala se potreba osnivanja srednje škole. Srećom, u zbjegu je bilo dosta kvalificiranih profesora koji su tu ideju mogli ostvariti. Dali su se na posao da izgrade nastavne planove i programe za pojedine predmete. U Historijskom arhivu Splita⁸ sačuvani su detaljni programi za 4 razreda srednje škole u zbjegu za predmete: hrvatski jezik, ruski, engleski, povijest, zemljopis, matematika, geometrija, prirodopis (zoologija i botanika), fizika, kemija, higijena i gimnastika. Na istome mjestu sačuvan je i program za vjeronauk za četverorazrednu osnovnu školu i za 4 razreda srednje škole. Program je izradio i potpisao Niko Ivanović, logorski svećenik.

Narodne srednje škole (zvali su ih i gimnazijama) počele su raditi 24. IV 1944. Bile su dvije. U I. logoru (za djecu I. i III. logora) i u II. logoru. U početku je bilo ukupno 10 odeljenja s 280 učenika, ali kako bi završavala školska godina osnovnim školama, broj učenika se povećavao.

U uvodu Privremenog plana i programa za narodne srednje škole u zbjegu ističe se da su ga »izradili u zajednici nastavnici obiju srednjih škola u zbjegu jer nisu imali programa ZAVNOH-a... ali, jer je sastavljen od stručnih lica, dobro će poslužiti u zbjegu i... čim bude stigao program iz domovine... radit će se po programu ZAVNOH-a«.⁹

Nastavni plan izgledao je ovako:

Predmet	I. razred	II.	III.	IV.
Vjeronauk	1	1	1	1
Narodni jezik	5	5	5	5
Ruski	2	2	2	2
Engleski	2	2	2	2
Povijest	2	2	2	2
Zemljopis	2	2	2	2
Matematika	4	4	4	4
Prirodopis	4	4	4	4
Fizika	—	2	2	2
Kemija	—	—	2	1
Higijena	1	1	1	1
Organizacija narodne vlasti	1	1	1	1
Gimnastika	1	1	1	1
Tjedno	25	27	29	29

Vjeronauk u srednjoj i u osnovnoj školi nije bio obavezan za svu djecu. Slušala su ga samo djeca čiji su roditelji to željeli.

U obje srednje škole, uz kvalificirane profesore, predavali su prema potrebi i predavači drugih profesija. U pomanjkanju udžbenika prevodili su materijale iz stranih udžbenika, služili se enciklopedijama i stranim časopisima.

*
* *
*

U jednom pregledu broja djece dorasle za upis u dječje zabavište (dječji vrtić) navedeno je da je u svim logorima zbjega u Egiptu (El Šat, Katadba, Tolumbat) krajem 1944. godine bilo 1721 dijete između 3 i 5 godina.¹⁰ To je bio dobar razlog za osnivanje dječjih vrtića, koji su se uskoro pojavili u svim logorima. Iz izvještaja Prosvjetnog odjela COZ-a vidi se da su na kraju marta 1945. u zbjegu bila 24 dječja vrtića, u kojima je bilo 1238 djece. U III. i IV. logoru u zabavištima je bilo 788 djece s 20 odgojiteljica.¹¹

I dječji vrtići su radili po Privremenom planu i programu.¹² Zanimljivije su neke ideje iz Uvoda u taj plan i program.

»Dječje zabavište je odgojna zajednica a nije škola... Treba pustiti da se djeca sama sprijatelje, povežu i svrstaju u malo društvo... Pedagogija zabavišta je pedagogija srca. Djeca se vesele, igraju, ali ne uče... Razvitak osjetila i odgojne vježbe treba vršiti nenametljivo, neosjetno. Tako i tehniku i higijenu alata i igara. Kad svrši rad, sve se dovodi u red: šator, učila, namještaj, odijelo i rukve. Nadamo se da će nam drugarice zabavilje sakupiti korisnih iskustava koja ćemo ušćuvati i ponijeti u domovinu.

SF — SN Prosvjetni odjel COZ-a«

Razvitak školstva u zbjegu u Egiptu imao je buran tok. Potrebe za najrazličitijim stručnim poslovima, a i stalna misao na to kakve će biti potrebe u oslobođenoj domovini poticali su osmišljavanje novih stručnih škola i tečajeva.

Spomenut ćemo ih ukratko.

Na prijedlog kipara Ante Kostovića osnovane su i uspješno su radile dvije *obrtne škole*.¹³ Jedna u II. logoru sa 18 učenika, a druga u III. logoru, za I. i III. logor sa 17 učenika. U obrtnim školama obrazovali su se kipari i slikari.

»Zadatak je škole... pružiti učenicima znanje nižih razreda srednje škole i likovnu izobrazbu. Svi će biti osposobljeni da izrade scene za skečeve, da lijepo ispišu parole i da stvore dobre propagandne plakate. Ide se za tim da ih se poveže sa zadacima našeg pokreta, sa svakidašnjim potrebama u zbjegu i domovini.«

Nastavnici koji su radili na toj školi bili su: akad. kipari Ante Kostović i Ante Šitić, akad. slikari Živko Kljaković i Rudi Bunk, arh. inženjeri Helen Baldasar, Milivoj Vukasović, apsolv. arh. Ivo Kurtović i Andro Čičin-Šain, slikari Jakica Miličić, Mate Radmilović, Ljubo Nakić i Kuzma Vitaljić te učitelji Andrija Stanojević, Ante Vulić i Fabijan Buktenica.

Ni obrtna škola nije imala materijala za praktičan rad, ali su se umjetnici snalazili. Ante Kostović je na Suezu pronašao glinu. Mate Radmilović preparira staro platno šatorskog krila za rad bojama. Živko Kljaković od drva pravi ugljen za crtanje.

»Rad nije lak. Crtalo se na kartonu kutija za kekse, mjesto olovaka služio je slatki kuhinjski ugljen... pisalo se na papirima u kojima su bile umotane naranče, na klozet papiru, a pak papir se smatrao kao nešto vanredno. Ipak marljivost nastavnika i učenika... dala je zadovoljavajuće rezultate. Poslije mjesec dana izložba u El Šatu, a nakon 6 mjeseci radovi ove škole izloženi na izložbi zbjega u Kairu izazvali su velik interes.«¹⁴

25. IX 1944. počele su u II. i IV. logoru raditi dvije *narodne stručne škole*. Bile su namijenjene mladim radnicima u logorskim radionicama, ali i drugim omladincima koji nisu išli u neku drugu školu. Te su škole radile 6 dana tjedno po 5 sati dnevno. U programu im je bio račun, geometrija, fizika, kemija, knjigovodstvo, tehnologija, prosto crtanje, stručno crtanje, narodni jezik, zemljopis povijest i higijena. Kasnije je uveden i ručni rad, krojenje i šivenje.

Nastavnici su bili: inž. Ante Baldasar, tehničar Jugoslav Ružević, prof. Jakov Radić, arh. Ivo Kurtović, prof. Mirko Ercegović, inž. arh. Milivoj Vukasović, arh. Andro Čičin-Šain, prof. Vinka Babare, prof. Blanka Culek i učitelji Marija Milevčić, Zlata Lušić, Kirigin (?), Ksenija Petrić, Lenka Graovac i Andrija Marinković.

Osim škola radili su brojni i raznovrsni tečajevi. Veliku paž-

nju zbjeg je posvetio opismenjavanju nepismenih i polupismenih. Za njih su osnovana dva tečaja: *Niži prosvjetni tečaj* (za analfabe) i *Srednji prosvjetni tečaj* (namijenjen svršenim polaznicima nižeg tečaja). Niži je trajao 2—3 mjeseca, a prihvaćao je dobrovoljne polaznike od 14 do 50 godina. (U zbjegu je bilo oko 2.000 nepismenih i polupismenih izbjeglica.)

Prosvjetni odjel COZ-a izradio je program rada, koji je za niži tečaj uključivao nastavni jezik, račun, početnu stvarnu obuku, povijest, zemljopis i prirodopis s higijenom. Oba su tečaja radila uvečer i neprekidno u toku godine, a predavali su nastavnici uz svoje druge redovne dužnosti. U ožujku 1945. u svim je logorima zbjega radio 21 niži tečaj s 413 polaznika i 29 srednjih tečajeva s 454 polaznika.¹⁵

Za mnoštvo osnovnih škola i velik broj učenika u njima nije bilo dovoljno kvalificiranih učitelja, pa je jedini izlaz bio u otvaranju *tečajeva za pomoćne učitelje*. Te je tečajeve ispočetka organizirao Prosvjetni odjel COZ-a ali su ih kasnije, prema svojim potrebama organizirali i Prosvjetni odjeli pojedinih logora. Interes za te tečajeve bio je velik. U njih su se npr. upisivali tečajci rođeni 1908. g. ali i oni rođeni 1928.

U prvi tečaj za logore I i III, koji je proradio 30. V 1944, upisala su se 74 tečajca.¹⁶ Tečaj je vodio prof. Josip Koščina. Nakon 3 mjeseca (300 sati) rada tečaj je završilo 64 a 10 ih je otpalo. Po završetku tečaja ovi su pomoćni učitelji odmah stupili u rad u nekoj osnovnoj školi.

Među polaznicima prvog tečaja našli su se po jedan sudski činovnik, carinski činovnik, učenik građanske škole, student filozofije, student prava, domaćica, općinski tajnik, težak, trgovačka pomoćnica, obrtnik i krojačica.

U učiteljskom tečaju II. logora bilo je upisano 75 polaznika, a završilo ih je 57. Tečaj je vodio prof. Pavle Valerjev.

Dok se u tim tečajevima predavao opširan program teorijskih predmeta, uz koje je išao opsegom manji praktičan rad, u svima daljim tečajevima akcenat je stavljan na praktičan rad s djecom, a dopunjavala ga je teoretska građa. To je omogućilo mnogo bolje rezultate u radu pomoćnih učitelja.

Jednako vrijedni zbjegu bili su i *tečajevi za pomoćne učiteljice zabavišta* (odgajateljice u dječjim vrtićima). Radili su po posebnom planu i programu.¹⁷ Trajali su 14 dana (38 radnih sati). U El Šatu, u prvom takvom tečaju, bilo je 54, a u drugom 37 polaznika.

U logoru Katadba postojalo je neveliko poljoprivredno dobro na pijesku. Vodio ga je agronom Lazo Lojpur. On je COZ-u predložio a zatim i osnovao *Poljoprivrednu školu*. Bila je namijenjena omladinkama i ženama, a željela ih je osposobiti za stručno vođenje domaćinstva i gospodarstva i dati im osnovno obrazovanje. Radilo se teorijski i praktično. U izvještaju COZ-u u El Šatu 30. XII 1944. navodi se:¹⁸

»Ova je škola tokom rada u Katadbi proizvela i spremila za potrebe poljoprivrede u našoj domovini oko 25 kg sjemena

raznih vrsta povrća. Mišljenja smo da bi najbolje bilo sjeme otpremiti Oblasnom NOO Dalmacije... «

Iz popisa sjemena vidi se da je to bio grah, grašak, tikva, patlidžan, rajčica, sezam sijerak, luk, bob, krastavac i salata. Ukupno 11 vrsta sjemena. Daleka domovina i njene potrebe bile su prisutne u svemu što se u zbjegu radilo.

Prema primjeru škole u Katadbi slične su škole početkom januara 1945. otvorene i u logorima II, III, IV i V.

U drugoj polovini marta 1945. u logorima I, II, III počeli su raditi *tečajevi za zadružno gospodarstvo*. »Cilj proističe iz potrebe stvaranja korisnog i jakog zadružnog organizma u domovini, koji će imati naročito važnu ulogu kod obnove i uopće u privrednom životu naroda nove Jugoslavije.«¹⁹

Srodni ovima bili su *tečajevi zadružnog knjigovodstva*, kroz koje je prošlo preko 200 polaznika.

U logoru II u El Šatu bila je osnovana *Škola za umjetni obrt*, koja je radila do otvaranja IV. razreda gimnazije. Kad se polovina njenih polaznika upisala u gimnaziju, škola se ugasila, ali su inženjeri predavači nastavili rad s preostalim učenicima u *Tečaju za arhitektonske tehničke risače*.²⁰

Od ostalih tečajeva vrijedni su pažnje *tečajevi stranih jezika*. Bili su organizirani permanentno, za mlađe i starije, a učilo se engleski, ruski, francuski jezik i esperanto. Kroz ove tečajeve prošlo je oko 3.000 polaznika.

Održan je i jedan *Privredni tečaj* u novembru 1944, a završila su ga 34 polaznika.

Za zbjeg a i za sutrašnje potrebe u domovini bili su važni *zdravstveni tečajevi*. Bili su raznovrsni po namjeni i trajali su 14 dana, 6 mjeseci ali i godinu dana kad su bili vezani uz praksu u bolnici zbjega. Te je tečajeve prošlo 835 polaznika.

Posebno velik interes vladao je za *tečajeve za vozače i automehaničare*. I ovdje se mislilo na potrebe u slobodnoj domovini. Preko 500 mladića i djevojaka steklo je u tim tečajevima kvalifikaciju vozača i automehaničara.

U brojnim *fiskalturnim tečajevima*, koji su trajali po 14 dana mladi su se osposobljavali za pomoćnike učitelja tjelesnog odgoja i za organizatore sportskih djelatnosti. Ako bi prošli vanijantu ovog tečaja koja je trajala 3 mjeseca, osposobljavali su se za učitelje gimnastike i odmah zapošljavali u nekoj školi zbjega.

Organizirani su i brojni *tečajevi krojenja*, koji su osposobljavali pretežno žene i djevojke za posao osobito važan za zbjeg.

Od ostalih tečajeva navodimo još samo tečaj za ritmiku, tečajeve za recitaciju i glumu, glazbeni tečaj, na kojem se predavala teorija glazbe i solfeggio, i tečaj za stenografiju.

Ovim oblicima obrazovanja valja još dodati brojne kulturne i informativne djelatnosti.

U logorima I i II već od kraja februara djeluje *Pučko sveučilište*, koje jednom do dvaput tjedno priređuje predavanja s aktualnom političkom i kulturnom tematikom. Održavaju ih najistaknu-

tiji politički i kulturni radnici zbjega. Zbog velikog interesa slušalaca pučka su sveučilišta organizirana u svim logorima, pa čak i u ponekim rajonima.

Slične kulturne i informativne programe pripremala su do juna 1944. žive novine, koje su se ponegdje zvale *usmene novine*. Od juna 44. one se pretvaraju u *kulturne večeri* i održavaju se jednom tjedno u svakom rajonu. U kulturnim programima tih večeri sudjelovali su brojni kulturni radnici, umjetnici i književnici, od kojih su u zbjegu bili Ranko Marinković, Vjekoslav Kaleb, Šime Vučetić, Marin Franičević, Aleksandar Ujdurović, Duško Čurčija i drugi. Svoje radove oni su čitali na kulturnim večerima i objavljivali ih u publikacijama zbjega. Na kulturnim večerima nastupali su pjevački zborovi, baletne i folklorne grupe, recitatori i dramske grupe.

Od pjevačkih zborova treba istaći veliki mješoviti zbor (80 pjevača) Centralne kazališne grupe COZ-a, kojemu je na čelu bio slavni dirigent i kompozitor Josip Hatze. Pjevačkim zborom u I. logoru dirigirao je Niko Martinis, u II. logoru Mario Burić, a u III. logoru sa zborom je radio Antun Bernhardt. Svoje programe izvodili su u svim logorima zbjega, u brojnim savezničkim vojnim logorima, pa i u velikim egipatskim gradovima (Kairo, Aleksandrija, Port Said, Suez i dr.). U nastupima izvan zbjega osobito su se istakli zborovi maestra J. Hatzea i M. Burića. Manji zborovi djelovali su u VI. (dirigent Aldo Bamfichi) i VII. (dirigent Vinko Štambuk) logoru. U I. logoru djelovao je i muški oktet. Muzički programi su se proširili kad su centralnoj kazališnoj grupi COZ-a Saveznici nabavili instrumente za komorni i duhački orkestar.²¹

U mnogim rajonima pojedinih logora nastojali su da dobre programe kulturnih večeri pripreme vlastitim snagama. Uspjeli programi omogućavali su im nastupe u drugim rajonima i logorima, a to je bio snažan poticaj za rad.

Zaključak

Kad se ima u vidu sva raznovrsnost i obilje prosvjetnog i školskog, a u oba slučaja to znači obrazovnog i odgojnog djelovanja koje je ostvareno u zbjegu u Egiptu, može se zaključiti da se i preko tih djelatnosti zbjeg identificirao kao nerazdvojljiv dio revolucionarne narodnooslobodilačke borbe koja se vodila u domovini. Zbjeg je shvatio da sastavni dio te borbe, njen poseban oblik, predstavlja baš odgojno-obrazovno djelovanje. Njime se potiče idejni i moralni preobražaj čovjeka koji će u slobodnoj domovini graditi novu humanu zajednicu. Tom zadatku jugoslavenski zbjeg u Egiptu posvetio je svoje najbolje snage.

Jugoslavenski zbjeg u Italiji 1944.

Od ukupnog broja izbjeglica koji su početkom 1944. prebačeni s Visa u Italiju oko 27.000 ih je upućeno dalje u Egipat, a u Italiji ih je ostalo nešto preko 7.000. Osim djece iz Dalmacije ovdje

je ubrojeno i oko 900 djece koju su kasnije Saveznici iz Banije, Korduna, Like i Bosanske krajine avionima prebacili u Italiju. Zbjeg u Italiji bio je pretežno dječji zbjeg jer je u ukupnoj masi zbjega bilo 4.000 djece, a oko 3.000 bili su stariji.

Dobar dio djece bio je u Italiji bez roditelja. Među starijima bio je velik broj bolesnika. Takav je sastav zbjega i utjecao na to da ostanu u Italiji i ne krenu na dugo i opasno prekomorsko putovanje.

Zbjeg je u Italiji smješten u nekoliko lokaliteta, u kojima su odmah formirani logorski odbori. Bila su to mjesta i logori: Santa Maria al Bagno, Santa Maria di Leuca, Santa Cesarea, Carbonara i Taranto.²² U avgustu 1944. formirat će se i logor u Aversi kod Napulja. Sve spomenute logore povezivao je Centralni odbor zbjega, kojemu je sjedište bilo u gradu Bari.

Prilike za zbjeg bile su nešto povoljnije nego one u Egiptu. Zbjeg je bio smješten u čvrstim kućama, u normalnim naseljima. Klima se nije razlikovala od one u rodnoj postojbini, a blizina Visa omogućavala je bolju vezu sa svime što se u domovini događalo. Pa ipak je zbjegu, a posebno maloj djeci, pa još i bez roditelja, bilo teško. Snabdijevanje je bilo oskudno, a sredstva za rad škola sasvim nedovoljna.

Od oko 4.000 djece u zbjegu oko 2.500 bila su djeca od 7 do 15 godina. Prosvjetni odjel COZ-a u Bariju poduzeo je sve potrebno da im omogući školovanje. Najprije su proradile osnovne škole. Djelovale su u logorima S. Cesarea, S. Maria al Bagno, S. Maria di Leuca, Aversa i S. Catarina. I zbjegu u Italiji nedostajalo je kvalificiranih učitelja, pa su učiteljsku službu obavljali intelektualci zbjega, ali najvećim dijelom omladinci, od kojih su neki bili učenici II. razreda gimnazije. Bez dovoljno znanja i neiskusni u održavanju nastave, ti su se učitelji trudili da učenici kako-tako savladaju nastavni program za osnovnu školu. Bio je to program izrađen u COZ-u prema minimalnom i maksimalnom programu ZAVNOH-a, ali modificiran tako da se mogao savladati u reduciranoj školskoj godini.

Produženje obrazovanja za djecu nakon osnovne škole ostvarivalo se u *Obrazovnom tečaju*, koji je imao dvije paralele. Jedna je bila za učenike koji su završili osnovnu školu, a druga za one koji su imali nepotpunu srednju školu. U prvoj paraleli obrazovni su predmeti bili: hrvatski ili srpski jezik, povijest, zemljopis, matematika, prirodopis, crtanje i politički odgoj.

U drugoj paraleli učio se hrvatski ili srpski jezik, ruski, engleski, povijest, zemljopis, matematika, fizika, kemija higijena i pjevanje. Ovaj obrazovni tečaj koji je radio u S. Maria al Bagno, prerastao je kasnije u *gimnaziju* s dva razreda (I. — 41 učenik, II. — 10 učenika). Predavači su bili stalni profesori i pomoćni nastavnici.

Sredinom jula 1944. u logoru S. Cesarea počela je raditi gimnazija, u kojoj su bila tri odjeljenja, i to dva prva i jedan drugi razred. Bila je to partizanska gimnazija iz Rujevca, evakuirana po-

četkom jula savezničkim avionima u Italiju, kad se našla ugrožena neprijateljskim pritiskom na Baniju. S 99 učenika ove gimnazije u Italiju su evakuirani i njihovi nastavnici: direktor Milan Čekić, Ela Löv, Jakov Bjeljajev, Anka Urgić i Dara Krstulović. Uz normalan školski rad učenici te gimnazije bavili su se izvanškolskim djelatnostima i često nastupali s programima zbornih recitacija, partizanskih i narodnih pjesama, ritmičkim vježbama i sl. Po povratku u domovinu u decembru 1944. ta je gimnazija pripojena Prvoj gimnaziji u Splitu, gdje su njihovi učenici uspješno završili školsku godinu.

Da bi se nadoknadio nedostatak kvalificiranih učitelja, osnovan je *Prosvjetni tečaj za obrazovanje pomoćnih učitelja*. Predavači su bili profesori i stručni učitelji, a 18 polaznika bili su omladinici s djelomičnom ili potpunom srednjom školom.

U septembru 1944. svi učitelji zbjega sastajali su se u S. Cesarei na konferenciji, gdje su raspravljali o dotadašnjem radu i načinima kako da poboljšaju dalji rad.

650 djece zbjega u dobi od 5 do 7 godina bilo je smješteno u 15 *dječjih domova*. Postojao je i dom za djecu osnovne škole te domovi za rekonvalescentnu djecu i za dojenčad.

U zbjegu su radila i *zabavišta* (dječji vrtići) za djecu od 3 do 6 godina. Vodile su ih stručne odgajateljice, a pomagale su im omladinke.

Kulturna, prosvjetna i odgojna aktivnost razvijala se intenzivno u organizacijama pionira i USAOH-a.

Veliku pažnju posvećivao je Prosvjetni odjel COZ-a suzbijanju nepismenosti, pa su neprekidno djelovali *analfabetski tečajevi*.

U okviru prosvjetnog djelovanja uspješno se razvijalo i *Pučko sveučilište*, koje se odlikovalo raznolikošću i bogatstvom svoga naučnog i informativno-političkog programa. Interes u zbjegu bio je velik, pa su predavanja održavana dvaput tjedno.

U logorima su djelovale *amaterske scenske grupe* i *kazališne sekcije* škola i pionirskih organizacija.

Poseban uspjeh postigla je *Kazališna diletantska grupa* u S. Maria al Bagno. Razvijala se postepeno, bogatila svoj repertoar i izvela 40 priredaba. Na programu su imali narodne i borbene pjesme, šaljive skečeve i lakša scenska djela.

U nekim logorima djelovali su i *narodni domovi* (domovi kulture), u kojima su se njegovale raznovrsne kulturne i informativno-političke aktivnosti. Osobito su bila tražena predavanja o situaciji na frontovima, o situaciji u zemlji, o položaju nove Jugoslavije, o životu u budućoj slobodnoj domovini.

Popularne i vrlo djelotvorne bile su i *zidne novine*, izdavane u školama i narodnim domovima.

U decembru 1944. oslobođena je Dalmacija, otoci i Split, pa se cio zbjeg vratio svojim kućama. U Splitu je priređena izložba o životu i radu zbjega u Italiji. Izložene su fotografije o radu škola i radionica i ručni radovi izrađeni u zbjegu, često od samog otpadnog materijala. Izložba je svjedočila o naporima zbjega da vrijeme izvan domovine što bolje iskoristi u odgoju i obrazovanju mladih.

Djeca su se iz Splita razišla u svoje krajeve i nastavila normalno svoje dalje školovanje. Godina dana provedena u teškim uvjetima zbjega, zahvaljujući radu požrtvornih nastavnika i društvenih aktivista, za njih nije bila izgubljeno vrijeme.

BILJEŠKE

¹ Historijski arhiv Split: Jugoslavenski zbjeg 46/I, Izvještaj COZ-a od 10. VIII. 1944.

² HAS: Statistički pregled rada Prosvjetnog odjela COZ-a od početka njegova djelovanja. Izradio Veljko Škovrlj.

³ Danica Nola: Školovanje djece u El Šatu, »Pedagoški rad«, 7/8, Zagreb 1951.

⁴ M. Ogrizović: Prosvjeta u narodnoj revoluciji, Radovi Zavoda za pedagogiju Filozof. fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1978. str. 144.

⁵ Ante Palavršić: Prosvjetni rad u jugoslavenskom zbjegu u Egiptu, izdao HAS, 1967, str. 125.

⁶ Privremeni plan i program za narodne osnovne škole u zbjegu, izd. COZ — El Šat, 15. VI. 1944. — Pedag. arhiv PKZ, Zagreb, broj 2619, Pla. G/V—13.

⁷ Početnica, izd. COZ-a iz Jugoslavije, Kairo, april 1945. — Hrv. škol. muzej, Zagreb, br. 3425.

⁸ HAS: JZ, kutija 463/3.

⁹ Na istom mjestu.

¹⁰ HAS: JZ, kutija 463, fasc. 463/2.

¹¹ HAS: JZ 61/I, Izvještaj Prosvj. odjela COZ-a 30. VI. 1944.

¹² HAS: JZ kutija 463, fasc. 35.

¹³ HAS: JZ kutija 463, fasc. 32.

¹⁴ HAS: JZ na istom mjestu.

¹⁵ HAS: JZ 461, Izvještaj COZ-a za ožujak 1945.

¹⁶ HAS: JZ br. 137, Glavni katalog učiteljskih tečajeva — El Šat.

¹⁷ HAS: JZ kutija 463, fasc. 463/2.

¹⁸ HAS: JZ na istom mjestu.

¹⁹ HAS: JZ kutija 463, fasc. 463/3.

²⁰ HAS: JZ na istom mjestu.

²¹ Boris Katunarić: Glazbena djelatnost (u El Šatu), »Prosvjetno-kulturna djelatnost... u El Šatu«, PKZ, Zagreb 1980.

²² Logor u Tarantu rasformiran je kad su otuda posljednji izbjeglice upućeni u Egipat (El Šat).

ZORAN PALČOK

EDUCATION AND SCHOOLS IN THE YUGOSLAV REFUGEE CAMPS IN EGYPT AND ITALY (1944—1945)

By the end of 1943, under the strong and cruel advances of numerous German military units which were hurrying to occupy the coastal

region of Dalmatia and its islands which had been left, following the capitulation, by the Italian occupying forces, the Regional National Liberation Committee for Dalmatia found itself in a situation to rescue the endangered population of the region. So the evacuation of children, women, the aged and the sick began first from the coast onto the islands, and then from all the islands onto Vis. By an agreement between the Supreme Headquarters of the National Liberation Army and Partisan Detachments of Yugoslavia with the allies all the refugees, about 39,000 persons were transferred over to Italy, and from there in January 1944, the largest part of them to Egypt, to El Shat on the Sinai Peninsula.

In Egypt, the Yugoslav partisan refugees were situated in three mutually quite distant locations: in El Shat, Katatba and Tolumat. The overall number of people in the refugee camps in Egypt was over 28,000 half of which were children and school age young people.

In the refugee camp in Italy there were about 8,000 people of similar age.

The people of the refugee camp thought themselves part of the community in the homeland which was fighting to free itself from the occupying forces. In the refugee camps they had their own bodies of government modelled on the national liberation committees in the homeland, and they retained their full political, cultural and education autonomy.

Despite poor climate, economic and health conditions (little children had difficulty in adjusting to the desert climate and canned food), the refugee camps developed great economic, political, cultural and education activity and achieved exceptional results.

In a short time a large number of children's centres were organised, elementary, secondary and vocational schools and school workshops were opened, various courses, from reading and writing courses to courses for nurses, teachers, drivers, book keepers etc. Reading clubs, libraries, adult education centres were opened, an information service was developed, from the first day a regular daily newspaper was published (*Our Journal*), periodicals. There were singing groups, folklore and acting companies and other forms of cultural activity.

The partisan refugee camp in Italy existed and worked in a similar manner.

In the refugee camps the activity of educating the young was aimed at meeting the immediate needs in the camp, but it was also taken into consideration that there were demands to be met in the home country when it is finally liberated.

This broad activity of everyone joined the refugee camp more firmly into a unified ideological and working whole, and gave sense to living in the desert and far from home. All of this activity was based on the tradition and spirit of the National Liberation Struggle, but in its forms, due to specific conditions, it manifested original creative solutions. By such an activity and by such results the partisan refugee camps in Egypt and Italy showed themselves a worthy part of the people, which in the home country was waging a national liberation struggle and preparing for the establishing of a new life.

